

תלמידים יקרים,

ספר זה בא להפגיש אתכם באופן ידידותי במיוחד עם חומרי הלימוד שעליהם תיבחנו בבחינת הבגרות בהתאם לתוכנית הלימודים שפרסם משרד החינוך וההנחיות העדכניות שפורסמו על ידי הפיקוח על ידי הפיקוח על הוראת מדעי החברה במסמך "תוכנית הלימודים לחטיבה העליונה בסוציולוגיה על פי רפורמת למידה משמעותית".

הספר מאורגן באופן הבא: **במבוא** מפורטים שלושה "נושאי אורך" שילוו אתכם בכל אחד מנושאי הלימוד – מישורי הניתוח הסוציולוגי, גישות תאורטיות ומונחי יסוד בשיטות מחקר. לאחר המבוא מפורטים ארבעת נושאי הלימוד המרכזיים (תרבות, קבוצה, מוסד המשפחה וחברות). בכל נושא יובא בפניכם דיון סוציולוגי המקיף את הגישות התאורטיות, את הרעיונות המרכזיים ואת מונחי היסוד הרלבנטיים, וכן מאמרים המשמשים כדוגמאות יישומיות לרעיונות.

- בספר מוקדש פרק נרחב לכל נושא: תרבות, קבוצה, מוסד המשפחה ותהליך החברות.
- בכל נושא ורעיון מרכזי מובא דיון סוציולוגי המשלב הסברים מפורטים, דוגמאות מחיי היומיום וניתוח של הרעיונות המרכזיים המופיעים במאמרים שבחומר הלימוד.
- לאורך כל הספר מודגשים ומוסברים המונחים הסוציולוגיים שעליכם לדעת.
- בראשיתו של כל נושא מובא תוכן עניינים, ובסיומו – רשימת מונחים מסודרת.
- בכל נושא מוצעים הסברים לרעיונות המרכזיים על פי הגישות התאורטיות הכלולות בתוכנית הלימודים.
- לאורך הספר עשינו שימוש בחמישה סמלים מלווים (אייקונים):

"שואריק על קשר": סמל זה מצביע על קישור רעיוני בין נושאים שנלמדו בהקשרים שונים. הסמל נועד להקל עליכם ליצור חיבורים תוכניים שייתכן שתידרשו להם בבחינת הבגרות.

"טיפת מים": תחת סמל זה כללנו "טיפים" לקראת הבחינה, כדי שלא תצטרכו לסמוך על המזל...

"סיאן לב": סמל זה נועד להפנות את תשומת לבכם לנושאים שעליכם להדגיש בתהליך הלימוד.

"ראע מושיק": סמל זה יפנה את תשומת לבכם לשאלות אפשריות מסוג חשיבה מסדר גבוה שעשויות להישאל בבגרות.

”זה חשוב לני!”: סמל המגדלור ממקד את ההתייחסות במרכיב התוכן החדש על פי רפורמת

”למידה משמעותית”, ובו יצוינו הערכים המודגשים בתהליך הלמידה שבכל פרק,

וגם השאלות והדילמות הערכיות ברוח ”שאלות עם ר”:

שאלות עם ר הן שאלות המשלבות את הנושאים הבאים או מתמקדות בהם:

ערכים – בחירה ערכית או ערך ללומד ולחברה

מעורבות – נושאים אקטואליים העולים על סדר היום החברתי

רלוונטיות לחיי התלמידים.

שימו לב שלפי הנחיות הפיקוח על הוראת מדעי החברה, בבחינת הבגרות הקרובה תיכלל שאלת עם ר שערכה חמש נקודות.

בספר יש פרק שלם שעיקרו הכנה לבחינה עצמה.

בפרק זה מוצגים דגמי השאלות האופייניים לשלושת חלקי הבחינה.

בסיום הפרק הבאנו בחינות מסכמות המקיפות את כל החומר. הבחינות בנויות על פי ההנחיות החדשות שפורסמו על-די הפיקוח על הוראת מדעי החברה. חשוב מאוד לפתור אותן לאחר שלמדתם את כל החומר. כדי לבדוק את עצמכם תוכלו להשוות את תשובותיכם עם התשובונים המצורפים.

בפרק תוכלו למצוא גם עצות שימושיות – הן להכנה לבחינה והן לזמן הבחינה ממש.

הפרק השישי בספר, ”מיקוד למיקוד בדקה ה-90”, נועד לסייע לכם בסוף תהליך הלמידה לקראת בחינת הבגרות ברענון הנושאים המרכזיים ומונחי המפתח. אלו עוגנים שתפקידם להזכיר לכם את מה שאתם כבר יודעים.

בשונה מספר לימוד, ספר המיקוד נועד לארגן את הלמידה לקראת הבחינה, לאחר שכבר פגשתם את הנושאים במסגרת השיעורים הכיתתיים. לכן, במטרה להכין אתכם טוב יותר לבחינת הבגרות, השתמשו במונחי היסוד ובגישות התאורטיות לאורך כל פרקי התכנית ונושאי הלימוד, ולא רק בהקשר שבו נלמדו בכיתה.

נשמח לסייע לכם במהלך הלימודים לבחינת הבגרות באמצעות אתר האינטרנט של הוצאת ”רכס פרויקטים חינוכיים”.

אנו מקווים שלימודי הסוציולוגיה חשפו בפניכם זוויות ראייה חדשות כלפי העולם הסובב אתכם, ושנוסף על הצלחתכם בבחינת הבגרות תוכלו להשתמש ביידע שרכשתם במהלך חייכם.

איחולי הצלחה בבחינת הבגרות!!!!

יגאל הראל ורונית אלעד

תכנית הלימודים בסוציולוגיה בנויה כמעין סליל: יש בה נושאים החוזרים שוב ושוב, בכל פעם בהקשר חדש; נושאים שאינם מזוהים דווקא עם פרק זה או אחר.

בחרנו להקדיש שלושה נושאים כאלה פרק נפרד, שבו נלמד על מישורי הניתוח הסוציולוגי. נכיר את שלוש הגישות התאורטיות המרכזיות בסוציולוגיה (ה"פרדיגמות") ונלמד מונחי יסוד בשיטות מחקר. למעשה, בכל אחד מפרקי הלימוד אנו נעזרים במישורי הניתוח, בגישות התאורטיות ובכלי המחקר האלה, שבהם הסוציולוגים משתמשים בעבודות השדה האמפיריות.

1. מישורי הניתוח - מיקרו ומאקרו

הסוציולוג חוקר מערכות חברתיות שונות שבתוכן מתקיימת פעילות גומלין. לעתים הוא מתעניין בקטגוריות חברתיות או ביחידות ניתוח בעלות היקף רחב כמו "נשים" או "העולם המערבי"; לעתים היחידות החברתיות הנחקרות הן קטנות. כך, למשל, בפרק קבוצה למדנו על "דיאדה" – קבוצה מינימלית המונה שני אנשים בלבד.

מקובל להבחין בין שני מישורים של ניתוח סוציולוגי.

מישור המיקרו מתייחס ליחידות חברתיות קטנות כמו קבוצות קטנות: משפחה גרעינית, קבוצת ידידים, כמה עובדים החולקים משרד משותף או כיתת חיילים. במישור המיקרו בוחנים יחסי גומלין בקבוצות הכוללות מעט אנשים.

מישור המאקרו מתייחס ליחידות ניתוח גדולות הכוללות אנשים רבים כמו מעמד חברתי, תרבות שלמה או קטגוריה חברתית. סוציולוג העוסק במישור המאקרו בוחן את הסדר החברתי ואת הארגון החברתי.

את ההבדל בין שני סוגי ההתבוננות של הסוציולוג – המיקרו והמאקרו – אפשר להמשיל להתבוננות בתמונה מרובת פרטים. אפשר להתבונן בתמונה מקרוב, כדי לזהות פרטים – ואפשר להרחיק את המבט כדי לראות את התמונה כמכלול. במישור המיקרו הסוציולוג מתבונן בפרטים ב"זכוכית מגדלת"; הוא מעוניין לראות מקרוב – תהליכים, נורמות, פרשנות לסמלים ויחסי גומלין. במישור המאקרו הסוציולוג כביכול מתרחק כדי לנסות ולקבל תמונה מקיפה. התבוננות מסוג זה במישור המאקרו מבטאת לעתים הכללות שהן מעבר להבדלים בין יחידות-משנה קטנות ומעבר לייחוד שלהן.

ההבחנה בין שני מישורי הניתוח הסוציולוגי אינה ערכית: מישור ניתוח אחד אינו טוב יותר או נכון יותר מהשני. חוקרים שונים מתעניינים במישורי ניתוח שונים, ולעתים גם בקשר שביניהם.

מישורי הניתוח מיקרו ומאקרו הם מונחי יסוד בסוציולוגיה. בבחינת הבגרות לא תופיע שאלה ישירה אודות מונחים אלה, אך לימודם והשימוש בהם יסייעו לכם הן להבנת נושאים שונים והן לצורך דיוק בתשובות.

2. גישות תאורטיות מרכזיות בסוציולוגיה

א. מהי גישה תאורטית ומה תפקידה?

תאוריה היא מערכת הכוללת הנחות והשערות להסבר של תופעות חברתיות. התאוריה מביעה השקפת עולם מסוימת ביחס למציאות החברתית שאותה מנסים להסביר. גישה תאורטית מציעה הסבר לקשר בין תופעות חברתיות, או מנסה לנבא את תוצאתו של קשר בין תופעות. גישות שונות מציעות הסברים שונים למציאות החברתית. הדבר דומה להתבוננות בנוף מסוים באמצעות משקפות שונות ועדשות בצבעים שונים. עם זאת, לא כל תאוריה מתאימה לכל תופעה נחקרת. כך, למשל, מי שינסה להסביר מציאות המאופיינת בתהליכי שינוי נמרצים, יתקשה לעשות זאת באמצעות תאוריה המדגישה יציבות והמשכיות; ומי שינסה להסביר תופעה במישור המיקרו לא יוכל לעשות זאת באמצעות תאוריית-מאקרו.

לפניכם תיאור של שתיים מהגישות התאורטיות המרכזיות בסוציולוגיה. עליכם ללמוד אותן היטב: הן יסייעו לכם להסביר נושאים רבים הכלולים בחומר הלימוד. בכל אחד מהנושאים "תרבות", "קבוצה", "מוסד המשפחה" ו"חברות" מופיעות גישות תאורטיות בהקשר הספציפי שלהם, ולכן עליכם להכיר תחילה את הגישות – ורק לאחר מכן לימדו ליישם אותן ולהיעזר בהן בהקשרים הייחודיים לכל נושא.

ב. הגישה הפונקציונליסטית

הגישה הפונקציונליסטית היא גישת מאקרו, ויחידת הניתוח שלה היא מערכת חברתית שלמה.

גישה זו רואה את החברה כמערכת מורכבת הכוללת "אברים" שונים. לכל חלק במערכת יש תפקיד המשרת את צרכיה של החברה הרחבה. גישה זו נקראת גם "גישה אורגניסטית", מכיוון שלפיה החברה מומשלת לאורגניזם, לגוף חי. בכל גוף חי ישנם אברים שונים שכל אחד מהם ממלא תפקיד, ובין האברים יש תיאום שמאפשר לגוף החי לפעול ולבצע גם משימות מורכבות. כך גם החברה בנויה ממרכיבים רבים הממלאים תפקיד – פונקציה – בתיאום עם מרכיבים אחרים במערכת. לפי הפונקציונליסטים, למוסדות החברה (שעליהם נלמד בהרחבה בפרק "תרבות") יש תפקיד חשוב במערכת החברתית: הם מבטיחים יציבות והמשכיות, שומרים על הסדר החברתי וכוללים נורמות התנהגות, סמלים מוסכמים ומאפיינים נוספים שמבטאים מידה רבה של קביעות והמשכיות.

דפוסים **דיס-פונקציונליים** הם מרכיבים בחברה הפוגעים בליכודה או משבשים את הסדר החברתי. זו הסיבה שהפרה של נורמה גוררת סנקציות שליליות: מטרתן של הסנקציות היא להכחיד כל הפרה של הסדר החברתי.

הסוציולוג רוברט מרטון (1957) הבחין בין שני סוגים של פונקציות חברתיות: פונקציות גלויות ופונקציות סמויות. **הפונקציות הגלויות** הן מזהות ומכוונות, והן כוללות את המטרות, התוצאות וההשפעות של תופעה חברתית. לדוגמה: ללשכת התעסוקה יש פונקציה גלויה של השמת עובדים ומציאת פתרונות לאבטלה.

פונקציות סמויות אינן מזהות עם תופעה חברתית מסוימת או שהן כוללות תוצאות שאינן מכוונות אליה. באותה דוגמה, ללשכת התעסוקה פונקציות סמויות כמו מתן תעסוקה לעובדי הלשכה ויצירת קשרים חברתיים בין העובדים.

נקודת הביקורת המרכזית כלפי הגישה הפונקציונליסטית היא שגישה זו מתקשה להסביר שינויים חברתיים. התמקדותה ביציבות ובהמשכיות חברתית עשויה להביא להתעלמות ממתחים ומקונפליקטים חברתיים.

בבואכם לנתח תופעה חברתית לפי הגישה הפונקציונליסטית:
זהו את המערכת החברתית שאליה אתם מתייחסים;
זהו מרכיבים במערכת;

בדקו כיצד כל מרכיב תורם למערכת בכללותה;
בדקו את ההתאמה בין חלקי המערכת;
חשבו אילו גורמים משפיעים על יציבותה של המערכת ועל המשכיותה;
בדקו אם קיימים גורמים דיס-פונקציונליים המשבשים את הסדר החברתי;
זהו פונקציות גלויות ופונקציות סמויות של המבנים החברתיים.

ג. גישת הקונפליקט

בדומה לגישה הפונקציונליסטית, גם גישת הקונפליקט ממוקדת במישור המאקרו.

גישת הקונפליקט התפתחה כתשובה לביקורת שנמתחה על הגישה הפונקציונליסטית, ומכאן שהיא מנסה להסביר מאבקים ותהליכי שינוי בחברה. לפי השקפה זו, החברה אינה הרמונית ואינה יציבה. גישת הקונפליקט רואה את החברה כזירה שבה מתנהל מאבק על שליטה במשאבים בין יחידות חברתיות שונות. יש בחברה משאבים מרכזיים נחשקים כמו כסף, יוקרה, כבוד וכוח השפעה. יש הטוענים שכאשר יש ליחידים או לקבוצות יתרון בשליטה במשאב מסוים, המשמעות היא שלאחרים יש ממשאב זה פחות: כולם רוצים כסף, כוח ויוקרה, אך לא כולם יכולים להשיגם, ולכן מתקיימים קונפליקטים על השליטה בהם. מטבע הדברים, מי שמחזיק במשאבים הוא שבע רצון מההיררכיה הקיימת ואינו מעוניין בשינוי; מי שאינם שולטים במשאבים חשים קיפוח ומעוניינים בשינוי המצב ליצירת שוויון חברתי או אף במהפכה חברתית שתהפוך את הסדר החברתי ההיררכי.

הביקורת כלפי גישת הקונפליקט משקפת את ההבדל בינה לבין הגישה הפונקציונליסטית: מבקריה טוענים שהיא מדגישה יתר על המידה את הקונפליקטים החברתיים ולכן מתקשה להסביר יציבות והמשכיות חברתית.

בבואכם לנתח תופעה חברתית לפי גישת הקונפליקט:

זהו את הקבוצות שביניהן מתקיימים יחסי מאבק;

בדקו סביב אלו משאבים המאבק מתקיים;

בדקו את הסיבות למאבק;

ציינו את האינטרסים של כל צד בקונפליקט;

זהו מי מעוניין בשימור המצב הקיים;

זהו מי מעוניין בשינוי חברתי או במהפכה.

ד. גישת האינטרקציוניזם הסימבולי

גישה זו מתאימה לחקר יחידות חברתיות קטנות, במישור המיקרו.

היא מתמקדת ביחסי הגומלין החברתיים ומתאימה להסבר של מצבים יומיומיים, מנקודת מבטם של השותפים לאינטרקציה.

הפעילות היומיומית מבוססת בעיקרה על הבנה בין אנשים ועל פרשנות משותפת לסמלים ולגירויים. כך, למשל, בני אותה תרבות מפרשים סלנג בצורה דומה, נוהגים לפי נורמות מקובלות ויש להם ציפיות ביחס לאחרים שעמם הם מקיימים יחסי גומלין. אולם, במקרים רבים מתרחשות בין אנשים אי-הבנות – על פי רוב כשהשותפים לאינטרקציה מפרשים אחרת סמלים או התרחשויות; מכיוון שהפרשנות שונה, גם התגובות לסמל או להתרחשות תהיינה שונות.

המציאות החברתית נבנית בתהליך מתמיד של פרשנות ותגובה באינטרקציות השונות. לפי גישה זו, לא קיימת מציאות אובייקטיבית אחידה ומגובשת שהחוקר מנסה לזהות או להבין. סוציולוגים מכנים זאת "ההבניה החברתית של המציאות". הסוציולוג ארווין גופמן מדמה את החברה לתיאטרון ואת בני האדם לשחקנים, כפי שכתב שיקספיר: "כל העולם במה, וכולם שחקנים" (מתוך המחזה "כטוב בעיניכם", פורסם בשנת 1600). לפי גופמן, אינטרקציות בין בני אדם מתקיימות על במה. האדם הוא מעין שחקן המופיע בפני קהל. הוא יכול לעטות על פניו מסיכה ובאמצעותה להציג את עצמו לפי רצונו. גופמן כינה זאת "ניהול הרושם" או "הצגת העצמי": רק מאחורי הקלעים אדם יכול להסיר את המסכות ולהיות הוא-עצמו, אם הדבר בכלל אפשרי...

אם כן, כיצד נוצרת "מציאות חברתית" וכיצד מנתחים באמצעות גישה תאורטית זו מצבים חברתיים יומיומיים? נשיב לשאלות אלה ונדגים.

1. כל אינטרקציה מתחילה במצב כלשהו: נער מקבל זימון ראשון לצבא.
2. מתרחש אירוע מסוים: אביו של הצעיר רואה את מכתב הזימון שהגיע בדואר.
3. פרשנות אישית של המצב או של הסמל מצד כל אחד מההשותפים לאינטרקציה: האב סבור שבנו מייחל לקבל את הזימון לצבא ומצפה שילך בדרכו למסלול קרבי. הבן נרגש אבל הזימון מעורר בו חששות – הוא מעוניין במסלול של עתודה אקדמית וחושש לאכזב את אביו.
4. תגובות אישיות לפי הפרשנות האישית למצב או לסמל: האב מחבק את בנו ואומר: "סוף סוף!" ומוסיף שיוכל להפעיל קשרים אישיים כדי שבנו יתקבל למסלול הקרבי היוקרתי. הבן מודיע לאב על כוונתו לפנות לעתודה.
5. בעקבות יחסי הגומלין נפתחות כמה אפשרויות:
 - א. השותפים לאינטרקציה מפרשים את המצב או הסמל באופן דומה. יש ביניהם הגדרת מצב משותפת, ויחסי הגומלין יכולים להימשך תוך הבנה.
 - ב. השותפים לאינטרקציה מפרשים את המצב או הסמל באופן שונה. אין ביניהם הגדרת מצב משותפת, ואז יחסי הגומלין עלולים להיפסק או להיעצר, כשכל צד ממשיך להעניק משמעות משלו למצב או לסמל. אפשרות נוספת היא שיחסי הגומלין יימשכו ובמהלכם תיווצר הגדרת מצב משותפת.בדוגמה שלפנינו הבן הבהיר לאביו את כוונותיו ביחס לגיוסו לצבא. האב אמנם מאוכזב אך נוצרה ביניהם הגדרת מצב משותפת – כעת האב יודע מה כוונותיו של בנו.

בבואכם להסביר תופעה מסוימת לפי גישת האינטרקציוניזם הסימבולי:

ודאו שיחידת הניתוח היא במישור המיקרו;

זהו את המצב החברתי בתחילת פעילות הגומלין;

בדקו אם יש התרחשות מסוימת המעוררת את האינטרקציה;

בדקו מה הצדדים מפרשים – מילה, סמל או התרחשות כלשהי;

חפשו את הפרשנויות שמעניק לאותו סמל או מצב כל צד לאינטרקציה;

הסבירו את התגובות של השותפים ליחסי הגומלין, הנובעות מפרשנותם;

ציינו אם השותפים לפעילות הגומלין מייחסים למצב משמעות דומה;

ציינו אם יש הגדרת מצב משותפת או לא.

תתכן שאלה מסוג טיעון ביחס לאחת מהגישות, למשל: מחאת האוהלים מהווה ביטוי לתסכול של בני מעמד הביניים בישראל – הבא נימוק מסוג הסבר בהתבסס על אחת מהגישות הסוציולוגיות.

ה. השוואה בין שלוש הגישות

אינטרקציוניזם סימבולי	קונפליקט	פונקציונליזם	הגישה התאורטית הקריטריון להשוואה
מיקרו	מאקרו	מאקרו	מישור הניתוח
יחסי גומלין פרשנות לסמלים הגדרת מצב: משותפת או שאינה משותפת הבנייה חברתית של המציאות	מאבק תחרות על משאבים יחסי כוח שליטה שינוי חברתי אי-שוויון	החברה כאורגניזם תרומת החלק לשלם יציבות המשכיות הרמוניה דיס-פונקציות פונקציות גלויות וסמויות לכידות	מונחים מרכזיים
האם בני משפחת רובין מייחסים אותה משמעות לטקס הקידוש בערב שבת?	כיצד אפשר להסביר את המאבק הפוליטי בין מפלגות?	מהי תרומתן של קבוצות לארגונים?	דוגמה לשאלה שאפשר להשיב עליה באמצעות הגישה התאורטית

שאלה לדוגמה

שני חוקרים בחרו לבדוק אותה שאלה: מדוע אין ייצוג שווה לנשים ולגברים בתפקידי ניהול?

שאלה זו עוסקת במישור המאקרו ולכן גישת האינטרקציוניזם הסימבולי אינה מתאימה. החוקר הראשון בחר להסביר את ממצאי מחקרו לפי גישת הקונפליקט: קיים מאבק בין נשים לבין גברים על שליטה במשאבים חברתיים נדירים כמו כסף, כוח ויוקרה. מכיוון שברוב החברות קיים ייצוג-יתר לגברים בתפקידי ניהול, חברי ההנהלות מבקשים לשמר את יתרונם ולכן הם מעדיפים לקדם גברים; אין להם עניין להגדיל את מספר המתחרים על ידי הוספת מתחרות. כתוצאה מכך, הסיכויים של נשים להתקדם הם פחותים; הן נחסמות על ידי הגברים. לגברים נוח המצב הקיים, המקנה להם

יתרון, והם פועלים לשימור הסדר ההיררכי. לנשים יש אינטרס לשנות את המציאות המפלה, וזה מסביר את הקמתם של ארגוני נשים הנאבקים לקידומן וליצירת שוויון חברתי.

החוקר השני בחר להסביר את ממצאי מחקרו **לפי הגישה הפונקציונליסטית**: הסדר הקיים משרת את המערכת החברתית. קיימים במערכת צרכים שונים שגברים ונשים אינם יכולים למלא באותו אופן. לדעתו, נשים משרתות טוב יותר את הצרכים הקשורים לטיפול בילדים ובמשק הבית, ומסירותן לתפקידים אלה אינה מאפשרת קידום לתפקידי ניהול תובעניים המחייבים שהות ממושכת במקומות העבודה. מכיוון שבני כל מין ממלאים את תפקידם החברתי, התוצאה היא חברה הרמונית שצרכיה מסופקים.

הסבר פונקציונליסטי כזה יקומם בוודאי אנשים רבים – גברים ונשים – בין השאר משום שהסברים ברוח הגישה הפונקציונליסטית נוטים להצדיק מצבים קיימים, מתוך הנחה שאם מצב מסוים מתקיים – ככל הנראה הוא עונה על צורך מסוים.

אם תידרשו להסביר תופעה חברתית בעזרת גישה תאורטית, היעזרו במונחים המופיעים בטבלת
ההשוואה. הם יסייעו לכם להשיב כהלכה.

1 • תרבות

מבוא

כל חברה אנושית יוצרת לעצמה תרבות ולמעשה יותר מתרבות אחת: כולנו חיים בתוך כמה תרבויות המעניקות משמעות לחיינו. בפרק זה נעמיק במונח הסוציולוגי "תרבות" ונתמקד בהיכרות עם התרבות הישראלית.

ראשית נבין מהי "תרבות": כל התרבויות בנויות על אותן אבני יסוד, אולם כל תרבות יוצקת עליהן את התכנים הייחודיים המתאימים לחברה. להלן נבחן כל אחד ממרכיבי התרבות, נבדוק את הגורמים המסייעים לתרבות לשמור על מאפייניה וכן את אלו התורמים לשינוי בה. כחוקרי חברה ננתח את מושג התרבות משלוש נקודות מבט שונות: מנקודת המבט של גישת האינטרקציוניזם הסימבולי, מנקודת המבט של הגישה הפונקציונליסטית ומנקודת המבט של גישת הקונפליקט. נתמקד במידת השפעתה של התרבות על היחס של אנשיה לתרבויות אחרות, ובייחוד כלפי תרבויות השונות ממנה תכלית השינוי.

בפרק זה נלמד:

1. מהי תרבות?

- א. תרבות חומרית ולא חומרית
 - (1) תרבות חומרית
 - (2) תרבות לא-חומרית
 - ב. מרכיבי תרבות עיקריים
 - (1) סמלים
- ניתוח המאמר "הלשון האילמת"
- (2) ערכים
 - (3) נורמות

2. גישות תאורטיות לניתוח תרבויות

- א. הגישה הפונקציונליסטית
- ב. גישת האינטרקציוניזם הסימבולי
- ג. גישת הקונפליקט

3. השוואה בין תרבויות

- א. אתנוצנטריות ויחסיות תרבותית
- ב. חברה פוסט-מודרנית
- ג. אוניברסלים תרבותיים

4. מילון מונחים

1. מהי תרבות?

א. תרבות חומרית ולא חומרית

1. תרבות חומרית

התרבות החומרית כוללת את היצירות הפיזיות של בני התרבות לדורותיהם. כל תרבות מייצרת חפצים ועצמים; יכולת הייצור ומידת התחכום עולה במשך הזמן עם חדירתה של טכנולוגיה מפותחת יותר לתרבות. עם זאת, יש תרבויות שאינן עוברות שינוי – כמעט או בכלל – וקופאות על שמריהן בכל הקשור להתפתחות הייצור. חלק ניכר מתרבויות העולם המודרני מייצרות לעצמן כלי רכב, בתים, ריהוט, בגדים, משחקים, מכשירים, נשק ועוד, על פי הצרכים של בני החברה. מרביתן של ייצור זה נותן מענה לצרכים האינסטרומנטליים של האנשים, עוזר להם בארגון חייהם, בכלכלתם ובהישרדותם.

שיאה של יכולת הייצור מתבטא בתרבות אחת בייצור מחרשות לעבודה החקלאית המפרנסת את בני אותה תרבות, ובתרבות אחרת הוא מתבטא בייצור מחשבים ותקשורת לוויינית משוכללת. יצירתה הפיזית של תרבות מעידה על היכולת הטכנולוגית שלה, וגם פותחת צוהר להבין את צורת החשיבה של בני התרבות ואת סדר העדיפויות הערכי שלהם. כך, לדוגמה, על פי בניית הבתים ניתן לדעת אם מדובר בתרבות אינדיבידואליסטית או בתרבות קהילתית; על פי קצב הייצור של מוצרים ושל רכישתם ניתן לדעת אם תרבות מסוימת דוגלת בצרכנות ובנהנתנות.

לסיכום, מרכיבי התרבות החומרית מעידים על משאבי התרבות, על רמתה הטכנולוגית, על צורכי החברים בה ועל סולם העדיפויות הערכי שלהם.

2. תרבות לא-חומרית

התרבות הלא-חומרית כוללת את ההיבטים המופשטים של התרבות כגון ערכים, נורמות, סמלים, טקסים, מוסדות, ידע ואמונות. התרבות הלא-חומרית מבטאת את אופן חשיבתם של בניה ואת הדרכים המקובלות עליהם למימוש רעיונותיהם.

יש קשר בין התרבות החומרית לבין התרבות הלא-חומרית: מהתוצרים החומריים של תרבות אפשר ללמוד על התרבות הלא-חומרית, משום שחפצים נוצרים כדי לענות על צורכי האנשים, ומכאן שהם מבטאים גם מרכיבים מהתרבות הלא-חומרית כמו ידע, אמונות וערכים. ספרים, לדוגמה, הם תוצרים חומריים והם מבטאים ידע, אמונות, ערכים ונורמות.

ב. מרכיבי תרבות עיקריים

1. סמלים

סמל (symbol) הוא אובייקט בעל משמעות מופשטת (נועד להעביר מסר רעיוני או רגשי), המייצג דבר אחר. כדי להבין את משמעותו של סמל יש להכיר את הפרשנות הייחודית שתרבות מסוימת מייחסת לו. הכרת משמעותם של סמלים בתרבות מסוימת עוזרת להבין את ערכיה ומסייעת ביצירת תקשורת עם אנשיה.

תרבות היא מציאות חברתית שלמה, המבוססת על מתן משמעות זהה לסמלים המשותפים לבני החברה. סמלים יכולים להיות עצמים (שלט תנועה בכביש המורה כיצד לנהוג), אנשים (הרצל, הנחשב לחוזה המדינה), התנהגויות (טפיחה על השכם כביטוי לעידוד, תנועה מגונה כביטוי לזלזול או לסירוב לדבר עם אדם כשכועסים עליו), ומושגים ("מורעל" כמסמל חייל המתלהב מהשירות הצבאי, "מכשפה" כמסמל מורה קשוחה מזרת-אימה).

לעתים אין הסכמה בחברה בדבר משמעותם של הסמלים. כך, למשל, חלק מבני החברה מפרשים ניתוק של חולה סופני ממכשירי החיאה כהמתת חסד וכשמירה על זכותו למות בכבוד, ואחרים רואים בכך רצח לכל דבר. למרות זאת, כולם בני תרבות אחת. דוגמה אחרת: צה"ל הוא סמל מרכזי בתרבות הישראלית. בעבר היה צה"ל – יותר מכל סממן אחר – סמל לאיחוד העם, ללכידות חברתית ולפטריוטיזם; כיום, עבור קבוצות מסוימות בחברה סמל זה אינו מבטא הסכמה (קונצנזוס) וניתנות לו משמעויות שונות מבעבר. דוגמאות אלה ממחישות שתרבות עשויה לעבור שינויים: סמלים מקבלים פרשנות אחת בתקופה מסוימת ופרשנות שונה לגמרי בתקופה אחרת. הסמלים מתפרשים באופן שונה בתרבויות שונות.

סמלים עוזרים לשימור התרבות ומחזקים את ההבנה ואת הקשר בין בני חברה מסוימת. עם זאת, הם מבחינים בין בני חברה אחת לבני חברה אחרת, שבה ניתנות לסמלים משמעויות שונות. לדוגמה: בד ובקצותיו שני פסים כחולים ושני משולשים הפוכים זה לזה. בד זה ייתפס בתרבות הישראלית כדגל הרשמי של המדינה, בעוד שבתרבות האינדיאנית בד זה ייתפס כמחצלת. דוגמה נוספת: את תנועת היד המסמנת למלצר ישראלי לגשת ללקוח ולהגיש לו את החשבון בסיום הארוחה יפרש מלצר איטלקי כתנועה מגונה. ניתן לראות שאי-הבנה של המשמעות המוקנית לסמל אצל בני תרבות אחרת עלולה לגרום למצבים לא נעימים במפגש בין בני תרבויות שונות.

השפה וחשיבותה

השפה היא מערכת הסמלים המרכזית של התרבות ועל כן חשיבותה רבה. למעשה, כל מילה בשפה מהווה סמל שבני תרבות משותפת חולקים את פרשנותו.

חשיבותה של השפה מתבטאת בפונקציות הרבות שלה: היא משמשת בסיס לתקשורת המדוברת והכתובה בין האנשים, ומכאן שהיא גם הבסיס לארגון החברה, לפיתוח התרבות שלה ולהעברתה. תרבות יוצרת ניבים, ביטויים, מונחים וסלנג ייחודיים כדי לבטא את הרקע המשותף של אנשיה, את תפיסת עולמם, את הוויית חייהם ואת הערכים הראויים בעיניהם. דוגמה לכך הוא השיר "אין לי ארץ אחרת" המבטא את הלכידות של בני התרבות היהודית בעתות של קושי בטחוני או של כל משבר אחר. דוגמה נוספת לקוחה מהתרבות של אוהדי קבוצת הכדורגל של הפועל תל-אביב: "מי שלא קופץ – צהוב!". סמל הפועל הוא הצבע האדום (צבע בגדי הקבוצה), ומכאן שמי שלא מעודד את הפועל "מואשם" בהשתייכות ל"אויב" הצהוב – קבוצת מכבי תל-אביב (שבגדיה צהובים).

כפי שעולה מהדוגמאות, השפה לא רק מלכדת תרבויות אלא גם מבחינה ביניהן, וכך גם ביחס ליחידות תרבותיות בתוך תרבות אחת.

סלנג - שפה ייחודית

לבני נוער יש עגה (סלנג) המיוחדת להם, וכך גם לבני תרבויות-משנה בחברה, כמו בני עדה מסוימת או רופאים המהווים תרבות-משנה מקצועית (פרופסיונלית). השפה מבחינה בין בני מעמדות שונים וכך מהווה למעשה למיקומו של האדם בחברה.

לסיכום: השפה, כמערכת של סמלים, עונה על הצרכים של משתמשיה והולמת את מערכת התרבות ואת מרכיביה השונים.

שפה לא-מילולית

בבואנו ללמוד תרבות חדשה לא נוכל להסתפק בלימוד השפה המילולית. כל תרבות כוללת מערכת סמלים מורכבת הרבה יותר, והיא "השפה הלא-מילולית" הייחודית לאותה תרבות. השפה הלא-מילולית כוללת, למשל, שפת גוף – תנועות ידיים ושימוש בקול; שפת האמנות – סמלים הקשורים במוזיקה, בציור, בריקוד ובפיסול; מחוות ומנהגים מקובלים או יחס למרחב בין-אישי. בתקשורת סלולרית ובאינטרנט מקובלים קיצורים הכוללים סמלים המאורגנים כשפה ייחודית למשתמשי המחשב. זו דוגמה נוספת לשפה לא-מילולית. כל אלה מהווים סמלים הייחודיים לתרבות.

ניתן לראות שהסמלים בפרט והתרבות ככלל מבטאים תהליך מתמיד של פיתוח משמעות אישית וחברתית. אותה משמעות מסייעת לתקשורת תקינה בין בני התרבות ומאפשרת לתרבות לשרוד.